

Voorwoord
— Nicolas Truong

Een verlangen naar overdragen, verklaren, een verlangen zich nader te verklaren. Iets zeggen over de samenhang van zijn manier van denken, die door de ogenschijnlijke versnippering en de veelheid aan behandelde onderwerpen gedeeltelijk aan het zicht werd onttrokken. In zijn Parijse appartement deed Bruno Latour zo ongedwongen, zo enthousiast mee aan de gesprekken en beantwoordde hij de vragen zo grondig, dat je bedenkt dat iets dergelijks alleen mogelijk is op momenten dat het leven, en met name het geestesleven, sterk is samengebond. Een gevoel van berusting gekoppeld aan urgentie, een immanentie onlosmakelijk verbonden met iets wat staat te gebeuren en met de noodzaak alles te willen concentreren, samenvatten, ont-plooien. Behoeftte aan helderheid, genieten van gesprekken, de kunst beheersen voor publiek te spreken. Alsof alles opklaarde terwijl het einde naderde. Bruno Latour stierf op 9 oktober 2022, vijfenzeventig jaar oud. Hij is een van de belangrijkste Franse intellectuelen van zijn generatie. ‘France’s most famous and misunderstood philosopher’, schreef Ava Kofman al in *The New York Times Magazine* van 25 oktober 2018.

Latour ontving in 2013 de Holberg Prize en in 2021 de Kyoto Prize voor zijn oeuvre. Hij was beroemd en gevierd buiten Frankrijk en bleef inderdaad een tijdlang onbegrepen in zijn vaderland, omdat zijn onderzoeksinteresses zo sterk uiteen leken te lopen. Het moet gezegd worden, hij heeft zich met bijna alle kennisgebieden beziggehouden: ecologie, rechten, de moderniteit, religie en natuurlijk met wetenschap en technologie, waarvan zijn vernieuwende en baanbrekende onderzoeken naar het reilen en zeilen van laboratoria getuigen.

Met uitzondering van Michel Serres, wiens gesprekken met Latour zijn gebundeld in *Éclaircissements. Cinq entretiens avec Bruno Latour* (1992), hebben Franse filosofen

zich weinig beziggehouden met wetenschapsfilosofie en wetenschapsbeoefening. Volgens socioloog Bruno Karsenti ‘was [Latour] de eerste die inzag dat de grootste uitdaging voor het politieke denken niet los te zien valt van het ecologische vraagstuk’. Latour publiceerde al in 1999 *Politiques de la nature* als antwoord op Michel Serres’ *Het contract met de natuur* (1992).

EEN ICONOCLASTISCHE SOCIOLOOG

Dankzij twee boeken met een vraagteken in de titel maakte het grote publiek kennis met deze iconoclastische filosoof: *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime* (2017, Ned. editie 2018) en *Waar ben ik? Lockdownlessen voor aardbewoners* (2021).

Latour werd op 22 juni 1947 in Beaune (in het Franse departement Côte-d’Or) geboren in een grote bourgeois-familie van wijnhandelaren. Hij ontpopte zich tot een van de meest invloedrijke filosofen van onze tijd, wiens teksten inspirerend zijn voor een nieuwe generatie intellectuelen, kunstenaars en activisten die zich bezighouden met hoe we een ecologische ramp kunnen voorkomen. Sinds ‘de intrusie van Gaia’, een concept van filosofe Isabelle Stengers met wie hij een levenslange intellectuele vriendschap onderhield (zoals blijkt uit het boek van Philippe Pignarre, *Latour-Stengers, un double vol enchevêtré*, 2021), is Latour zich blijven verdiepen in het ‘nieuwe klimaatregime’ waarin wij leven (*Oog in oog met Gaia. Acht lezingen over het Nieuwe Klimaatregime*, 2015, Ned. editie 2017). Want ‘we leven in een andere wereld’, aldus Latour, sinds we het tijdvak van het antropoceen zijn binnengegaan, het tijdvak waarin de mens een geologische kracht is geworden. ‘We bewonen niet meer dezelfde Aarde’, zo stelt hij.

Sinds de zeventiende eeuw geloofden de Modernen dat de scheiding tussen natuur en cultuur, tussen objecten en subjecten, doeltreffend was. Ze stelden dat de ‘niet-mensen’ voor ons vreemde dingen waren, terwijl ze er voortdurend mee

omgingen. In die zin zijn we ‘nooit modern geweest’, schrijft Latour in het gelijknamige boek uit 1991.

LEVENDE WEZENS SCHEPPEN
HUN EIGEN BESTAANSVOORWAARDEN

Er is een ontdekking gedaan die volgens Latour misschien ‘even belangrijk is als de ontdekking van Galilei in zijn tijd’. De Britse fysioloog, chemicus en ingenieur James Lovelock (1919–2022, auteur van *Gaia. Een nieuwe visie op de aarde*, 1979, Ned. editie 1989) verkondigde dat levende wezens hun eigen bestaansvoorwaarden scheppen. De atmosfeer is geen homeostatisch gegeven, maar wordt geproduceerd door alle wezens die de Aarde bevolken, zoals de microbiologe Lynn Margulis (1938–2011) op haar beurt bevestigde.

Zo leven we op een vernislaagje, op een dunne schil van een paar kilometer die de werelddol bedekt en die door sommige wetenschappers, zoals de geochemicus Jérôme Gaillardet (hoogleraar aan het Institut de physique du globe in Parijs), de ‘kritieke zone’ wordt genoemd. Een laag die de aarde omhult en waarop we voortaan moeten ‘landen’, in plaats van de bodem buiten beschouwing te laten, om de bewoonbaarheid ervan te kunnen behouden. Aan die omhullende laag geeft Latour de naam Gaia, waarmee hij verwijst naar zowel een wetenschappelijke hypothese als de mythe van Moeder Aarde uit de Griekse oudheid, matrix van alle godheden.

Want we leven ook met een andere kosmologie. De voorstelling die we hebben van de wereld en de wezens die ons omringen is niet meer dezelfde. Door de planeet Aarde dichter bij de andere hemellichamen te brengen, stelde de omwenteling die Galilei teweegbracht de mensheid in staat om over te gaan van ‘een gesloten wereld naar de eindeloze ruimte’, in de woorden van de wetenschapsfilosoof Alexandre Koyré (1892–1964). Galilei sloeg zijn ogen op naar de hemel, Lovelock blikte naar beneden, naar de bodem. ‘Om compleet te zijn moesten we aan

de bewegende Aarde van Galilei, de bewogen Aarde van Lovelock toevoegen', aldus Latour.

Daarom stelt zijn filosofie ons in staat om op een nieuwe manier over de ecologische crisis na te denken. Maar ook om te handelen, om te kunnen 'landen op die nieuwe Aarde'. Hoe dan? Via zelfbeschrijving, die voor iedere burger inhoudt 'te beschrijven, niet waar je leeft, maar waarvan je leeft' en het territorium in kaart te brengen waarvan je afhankelijk bent. Naar welk voorbeeld? De klaagbrieven van de Franse Revolutie waarmee de derde stand zijn territorium beschreef en de ongelijkheid benoemde waarvan hij slachtoffer was. Omdat 'een volk dat weet hoe het zichzelf moet beschrijven in staat is zich politiek te heroriënteren', zo stelt Latour.

Met welke methode? Door middel van vraaggesprekken, een werkwijze waarvan Latour steeds de kracht is blijven aantonen, maar die hij ook op de proef stelde (bijvoorbeeld in *Puissances de l'enquête*, 2022). Zijn pragmatische en empirische kant kwam duidelijk naar voren toen hij na de crisis van de 'Gele hesjes' met het collectief 'Où atterrir?' (Waar kunnen we landen?) een aantal zelfbeschrijvings-werkgroepen organiseerde in de gemeenten La Châtre, Saint-Junien, Ris-Orangis en Sevrans. 'Van wie bent u afhankelijk om te kunnen bestaan?' blijkt dé vraag te zijn die het mogelijk maakt om over te gaan 'van de vage klacht naar de klaagbrief'; het is een onontbeerlijke vraag die kan leiden tot nieuwe verbindingen.

De kunst van het stellen van de juiste vragen kwam in gecondenseerde vorm terecht in de 'vragenlijst' ter ondersteuning van de zelfbeschrijving, een project dat tijdens de eerste lockdown van start ging en grote weerklank vond. De lijst begint met een vraag die veel mensen in lockdown aan het denken zette: 'Van welke activiteiten die nu stilliggen, vindt u dat ze voor altijd moeten stoppen?' (zie Latours artikel 'Imaginez les gestes barrières contre le retour à la production d'avant-crise' ['Denk aan preventieve handelingen gericht tegen de terugkeer naar het productieniveau van voor de pandemie'] op het online platform *AOC-media*, 30 maart 2020).

COLLECTIEF DENKEN

Het collectief ‘Waar kunnen we landen?’ biedt een fundamentele onderzoeksmethode die voortvloeide uit projecten waarvan Latour vaak de bedenker en initiator was, bijvoorbeeld tentoonstellingen die hij als curator mede vormgaf. In het Zentrum für Kunst und Medien in Karlsruhe maakte hij samen met de Oostenrijkse kunstenaar Peter Weibel drie tentoonstellingen, de eerste was *Iconoclash* (2002), die uiteindelijk resulteerden in de tentoonstelling *Critical Zones* (2020–2022). Een ander voorbeeld is de tentoonstelling *Toi et moi, on ne vit pas sur la même planète* (2021–2022) in Centre Pompidou-Metz, die hij in samenwerking met Martin Guinard en Eva Lin organiseerde.

De installaties en performances die deel waren van de tentoonstellingen fungeerden niet als illustratie bij een idee of als scenografie bij een bepaalde filosofie, maar veeleer als een ‘gedachte-experiment’. Via interdisciplinariteit, waarbij kunstvormen en wetenschap samenwerkten, kon er worden nagedacht over de nieuwe kosmologie. ‘Als ik de vragen die ik mezelf stel niet kan oplossen, roep ik de hulp in van deskundigen die er meer van afweten, of van kunstenaars met een heel andere gevoeligheid: door deze confrontatie ontstaat denken’, zei Latour.

Het moge duidelijk zijn dat Latour een voorkeur heeft voor samen-denken en team-denken, met behulp van collectieven en vernieuwende structuren. Bijvoorbeeld bij het Instituut voor Politieke Wetenschappen in Parijs (Sciences Po), waar hij verschillende programma’s bedacht toen hij daar van 2007 tot 2012 onderzoeksdirecteur was. Hij richtte er in 2009 Médialab op, een interdisciplinair onderzoeksteam dat de relatie tussen digitalisering en samenleving bestudeert. Het programma wordt nu geleid door socioloog Dominique Cardon. Latour stond in 2010 bij Sciences Po ook aan de wieg van de master Kunst en politiek (Master en Arts Politiques, SPEAP), die nu wordt gecoördineerd door wetenschapshistorica en dramaturge Frédérique Aït-Touati, regisseuse van Latours indrukwekkende lezing-performance *Moving earths* (2019).

Latour was ook de oprichter van FORCCAST, een opleiding bij Sciences Po waar maatschappelijke controverses over technologische vernieuwing, wetenschap en samenleving in kaart werden gebracht. Het programma kreeg onderzoekssubsidie van een prestigieus fonds voor wetenschappelijk onderzoek (ANR, Agence Nationale de la Recherche) en werd tussen 2012 en 2020 mede geleid door Nicolas Benvegna. Benvegna legt zich toe op het onderzoeken en zichtbaar maken van de complexiteit van het openbare debat waarin zowel sociale, ruimtelijke, geografische als wetenschappelijke vraagstukken nauw met elkaar verweven zijn, bijvoorbeeld de controverse over invasieve planten.

Latour nam het initiatief voor het project Terra Forma, waarvan Alexandra Arènes en Axelle Grégoire de voornaamste bezielers zijn; twee jonge architecten die zich richten op het thema landschap en territoriaal beleid. En dan moeten we natuurlijk het hierboven genoemde collectief ‘Waar kunnen we landen?’ niet vergeten. Latour werkte bij dit laatste project samen met architect Soheil Hajmirbaba en componist Jean-Pierre Seyvos.

Tot slot noem ik hier de samenwerking met zijn familieleden; met zijn vrouw Chantal Latour, musicienne, coördinator, mediator en artistiek medewerkster van S-composition, een vereniging die zich toelegt op cocreatie, en met zijn dochter Chloé Latour, advocate en regisseuse, die samen met Frédérique Aït-Touati het door haar vader geschreven toneelstuk *Gaïa Global Circus* (2013) enceneerde. ‘We zijn geen “firme” [firma], maar vader, moeder en dochter hebben wel een “ferme” [een klein familiebedrijf]’, zei hij wel eens lachend. Zijn zoon Robinson is scenarioschrijver.

DE MAATSCHAPPIJ BESTAAT NIET

Het was aangrijpend om naar Bruno Latour te kijken, wanneer hij die onderling verwante groepen begeleidde bij het in kaart brengen van hun bestaansafhankelijkheid tijdens schrijfsessies met toneel- of zangintermezzi. Want ondanks zijn uitstraling

en flitsende manier van denken was hij tijdens die sessies nooit overheersend, maar empathisch en luisterend. Hij ging volkomen op in zijn onderzoek naar onze bestaansvoorwaarden, in een collectieve reis waarin gedeelde ervaringen centraal staan.

Dat collectieven zo belangrijk voor hem zijn, heeft te maken met zijn opvatting van de sociologie, die hij niet beschouwt als een wetenschap van het sociale, maar van het associatieve (*Changer de société, refaire de la sociologie*, 2006). ‘Een samenleving houdt niet stand door een superstructuur, het collectief houdt stand door mensen die verbinden’, aldus deze filosoof van de actor-netwerkttheorie (ANT), die zich in de geschiedenis van de sociale wetenschappen meer verwant voelde met een sociologie van de beschrijving in de zin van Gabriel Tarde dan met een sociologie van de verklaring in de traditie van Emile Durkheim.

In een van zijn laatste colleges aan het Collège de France stelde Michel Foucault dat de ‘samenleving verdedigd moet worden’. Latour zegt dat de samenleving niet bestaat, dat het geen gegeven is en dat je ‘het sociale moet beschouwen als een nieuwe verbinding tussen opmerkelijke wezens die de comfortabele zekerheid doorbreken deel uit te maken van eenzelfde, gemeenschappelijke wereld’. Omdat het sociale voortdurend verandert, dringen andere terreinen en andere vormen van onderzoek zich op. Vandaar zijn boek *Enquête sur les modes d'existence* (2012), waarin hij aantoonde dat er verschillende ‘waarheidsregimes’ bestaan.

Bruno Latour hield zich niet met ecologie bezig omdat hij een natuuronderzoeker was of omdat hij zo hield van het buitenleven en de *wilderness*, hoewel hij door zijn Bourgondische afkomst vast gevoelig was voor begrippen als *terroir* en grondgebied, maar omdat hij geïnteresseerd was in wetenschapssociologie. In San Diego (Californië) was hij als onderzoeksassistent aan het Salk Institute for Biological Studies getuige van de ontdekking van endorfine door het team van hoogleraar endocrinologie Roger Guillemin, die in 1977 de Nobelprijs voor geneeskunde kreeg.

Hij observeerde vooral ‘hoe een kunstmatige plek bewezen feiten kan vaststellen’. Zonder te refereren aan de klassieke

epistemologie begreep Latour dat wetenschap een praktijk is waarin natuur en cultuur, of zekerheid en opinie, niet tegenover elkaar staan. Wetenschap bestaat uit controverses, het is een sociaal geconstrueerde praktijk. Samen met Steve Woolgar publiceerde hij in 1979 het boek *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts* over dit onderwerp.

Die heterodoxe wetenschapsetnologie zorgde ervoor dat hij werd gezien als een aanhanger van het 'relativisme', omdat men veronderstelde dat hij het bestaan van een wetenschappelijke waarheid ontkende, terwijl zijn sociologie juist 'relationeel' is en hij de theoretische, empirische, sociale en technische elementen die naar een specifieke vorm van waarheid kunnen leiden met elkaar in verband brengt.

'EEN OVERDOSIS REDUCTIONISME'

In zijn onderzoek naar religie of rechten hanteerde hij eenzelfde methode. Latour is geïnteresseerd in regimes van waarheidszeggings: 'Wat is juridisch spreken?', 'Wat is religieus spreken?' Zo kan hij zich verdiepen in waarheden die onder bepaalde omstandigheden het licht zien, wat nauw verbonden is met zijn in 1975 verdedigde proefschrift in de wijsbegeerte: 'Exégèse et ontologie'. Want Latour filosofeert stap voor stap, zonder tussenstappen over te slaan.

In de eindexamenklas van het gymnasium maakte hij kennis met de filosofie en wist meteen dat wijsbegeerte een levenslange liefde zou betekenen: 'Ik wist meteen dat ik filosoof wilde worden, want de andere kennisdomeinen leken me paradoxaal genoeg minder zekerheid te bieden', zei hij. Beïnvloed door de werken van Friedrich Nietzsche begon hij af te rekenen met idolen, zoals iedereen die achttien is graag doet, maar na het lezen van Nietzsche zette hij zich vooral aan een 'meedogenloze kritische analyse van het begrip fundament'.

De kritiek van de katholieke socialist Charles Péguy bleef hem zijn leven lang inspireren, vanaf zijn jonge militante jaren

bij de Jeunesse étudiante chrétienne, waarvan hij in de jaren zestig lid werd, tot aan zijn allerlaatste teksten over politieke ecologie: ‘Wat van Péguy vroeger een reactionair maakte, zoals zijn opvattingen over incarnatie en zijn ideeën over gehecht zijn aan een stuk grond, draagt nu bij tot een beter begrip van de situatie waarin we ons bevinden, wij die niet meer weten in welke ruimte we kunnen wonen. We hebben het hier over al die jonge mensen die gezamenlijk protesteren, omdat ze bang zijn voor de ecologische ramp. Péguy zag in dat de moderne wereld ons berooft van het vermogen iets voort te brengen. Hij begreep ook dat dit verlies een tragedie was.’

Het is ook goed om – samen met de oprichters van de leerstoel *Laudato si’* aan het Collège des Bernardins in Parijs – stil te staan bij de ‘prophetische oproep van paus Franciscus’ in diens encycliek van 2015, het jaar van de publicatie van *Oog in oog met Gaia*. Voor Latour was de encycliek ‘een geschenk uit de hemel’. De theologen Frédéric Louzeau en Olric de Gélis vertellen samen met historicus Grégory Quenet dat Latour inderdaad ‘meteen inzag wat de twee belangrijkste vernieuwingen van *Laudato si’* inhouden: het verband tussen de verwoesting van de Aarde en sociale onrechtvaardigheid, en het onder ogen zien dat de Aarde zelf de kracht heeft om te handelen en te lijden. Hij merkte bovendien op dat die twee vernieuwingen in verband staan met het woord “clameur” [iemand die zijn ongenoegen uitschreeuwt, of uitroept] dat zowel in het Latijn (“clamor”) als in het Frans een juridische oorsprong heeft: de Aarde en de armen dienen een klacht in!’

Als jonge universitair docent aan de Universit   de Bourgogne kreeg hij een openbaring. Het was een soort epifanie. Toen hij zich in 1972 onderweg van Dijon naar Gray ‘lusteloos’ voelde, stopte hij langs de kant van de weg omdat hij ‘ontnuchterd was na een overdosis reductionisme’. Iedereen probeerde de omringende wereld te reduceren tot een principe, een idee, een mening: ‘Als christen houd je van een God die de wereld tot zichzelf reduceert en wel zodanig dat hij de schepper ervan is (...); als astronoom ben je op zoek naar de oorsprong van het universum en wel zodanig dat je de evolutie ervan uit de big bang

kunt deduceren; als wiskundige zoek je naar axioma's die al het andere als uitvloeisel en logisch gevolg bevatten; als filosoof hoop je het radicale fundament te vinden van waaruit al het overige slechts tot bijverschijnsel kan worden verklaard; als intellectueel herleid je het alledaagse handelen en oppervlakkige opinies van ongeschoold volk tot het ideologisch debat', schrijft Latour in zijn boek *Irréductions* (1984).

Maar op die winterse dag met strakblauwe hemel begreep hij dat 'niets tot niets gereduceerd kan worden, niets uit iets anders kan worden afgeleid en dat alles zich met alles kan verbinden'. Dat was zijn 'kruisteken'. Een teken waardoor 'de kwade geesten een voor een verdwenen. Vanaf die dag kwam de God van de metafysica mij niet meer kwellen', schrijft hij. Zo ontstond de kosmologie die zijn filosofisch denken richting zou geven. Want hij was weliswaar socioloog van beroep, maar zou tot op het einde filosoof blijven.

WETENSCHAP OBSERVEREN

Tijdens de reeks gesprekken die ik voor het Europese televisiekanaal Arte met Latour voerde, zei hij op een gegeven moment geëmotioneerd: 'Wat is filosofie toch mooi!' Waarom is filosofie, een discipline die in staat is concepten te bedenken, zoals Gilles Deleuze beweerde, toch zo mooi, zo krachtig en zo bedwelmend? 'Ik kan die vraag niet beantwoorden zonder tranen in mijn ogen te krijgen. Alle filosofen weten het: filosofie is een uiterst wonderlijke denkvorm die zich bezighoudt met de totaliteit zonder die ooit te kunnen bereiken, omdat het doel niet gelegen is in het bereiken van totaliteit, maar in het liefhebben ervan. Liefde is hét woord dat bij filosofie hoort.' Dat hij van filosofie hield en dat hij de totaliteit wilde omhelzen, is nog zacht uitgedrukt.

Nadat hij zijn lesbevoegdheid (*agrégation*) in de filosofie had behaald, vertrok hij naar Ivoorkust waar hij deelnam aan een onderzoeksproject antropologie. In Abidjan om precies te zijn. Hij was daar in het kader van zijn vervangende dienstplicht en

moest de filosofie van Descartes op een technisch lyceum onderwijzen. Dat was het eerste werkveld waarin Latour, die toen al een ‘postkoloniaal’ intellectueel was, weigerde de binaire oppositie uit te dragen van een zogenaamd rationeel Westen tegenover een irrationeel Afrika. Door die ervaring ontwikkelde hij een ‘symmetrische antropologie’, waarmee hij westerse samenlevingen bestudeerde zoals etnologen Afrikaanse samenlevingen onderzoeken. Met die methode observeerde hij een laboratorium in Californië. Niet het eerste het beste, want het werd geleid door een toekomstige Nobelprijswinnaar. Het was een beslissende ervaring om ‘de wetenschap zoals die wordt bedreven’ te kunnen begrijpen.

Want Bruno Latour is een *intellectuel de terrain*, een intellectueel met een voorliefde voor veldwerk. Ook historisch veldwerk, gezien zijn grote belangstelling voor Pasteur en de wetenschapsgeschiedenis (*Pasteur. Guerre et paix des microbes*, 1984; *Pasteur. Une science, un style, un siècle*, 1994). Om meer te weten te komen over de geschiedenis van wetenschapstechnologie ging hij in 1982 naar de Franse ingenieursopleiding École des mines, waaraan hij vijftientig jaar verbonden bleef. Hij was werkzaam in een centrum voor technologische vernieuwing, het Centre de sociologie de l’innovation, geleid door Michel Callon die de aanzet gaf tot de ontwikkeling van de actor-netwerktheorie.

Het gezamenlijk brainstormen waardoor van alles ‘opborrelde’, leidde tot bijzonder origineel onderzoek, zoals blijkt uit *Aramis, ou l’amour des techniques* (1992), zonder twijfel een van zijn lievelingswerken. Het boek gaat over het project voor de aanleg van een automatische metro in het zuiden van Parijs met de naam Aramis (een acroniem van *Agence ment en rames automatisées de modules indépendants en stations*), dat nooit werd uitgevoerd. Het is ‘scientifiction’, een sociologisch onderzoek verweven met het verhaal over de liefde tussen een mens en een machine.

In het voorwoord geeft Latour niet alleen een samenvatting van zijn bedoelingen met deze studie, maar zet hij ook lijnen uit voor een onderzoeksprogramma, een sociologische methode en een filosofische ambitie. Hij uit tevens een ethische

bezorgdheid: ‘Voor de humanisten wilde ik een gedetailleerde analyse geven van een prachtige, zelfs spirituele technologie, zodat ze ervan overtuigd raken dat de machines om hen heen culturele objecten zijn die hun aandacht en respect waardig zijn. Voor de ingenieurs wilde ik aantonen dat er geen technisch object kan worden bedacht zonder rekening te houden met talloze mensen, met hun passies, hun politieke overtuigingen (...). Voor onderzoekers in de geesteswetenschappen ten slotte wilde ik laten zien dat sociologie niet alleen een menswetenschap is, maar ook een discipline die in staat is talloze niet-mensen met open armen te ontvangen, net zoals dat gebeurde in de vorige eeuw toen de sociologie interesse begon te tonen voor grote groepen arme mensen. Ons collectief mag bestaan uit sprekende subjecten, maar dat neemt niet weg dat die arme dingen, onze inferieure broeders, er alleszins mee verbonden zijn. Wanneer we ons voor hen openstellen, worden de sociale banden ongetwijfeld minder geheimzinnig. Ja, ik zou willen dat er echte tranen worden geplengd bij het lezen van het treurige verhaal over Aramis en dat we dankzij dat verhaal in staat zijn de technologie te omarmen.’

EEN ‘NIEUWE KLASSENSTRIJD’

We begrijpen nu beter waarom Latour in 1994 een ‘parlement van de dingen’ bedacht om ‘onderwerpen op de politieke agenda te zetten die vandaag beperkt worden tot het gebied van de wetenschap’ en om een dialoog tot stand te brengen tussen de vertegenwoordigers van de mensen en die van de ‘met hen verbonden niet-mensen’. Latour, onvermoeibare bedenker van concepten, inspirator die ons leert om met andere ogen waar te nemen, werd ook politiek bewuster naarmate de urgentie van het ecologische vraagstuk toenam.

‘Ecologie is de nieuwe klassenstrijd’, beweerde hij in de Franse krant *Le monde* ter gelegenheid van de verschijning van *Mémo sur la nouvelle classe écologique* (2022) dat hij samen met de

Deense socioloog Nikolaj Schultz schreef. Want conflicten zijn niet meer alleen sociaal, maar geosociaal, zo stellen de auteurs. Ze zetten 'een nieuwe sociologische klasse' aan om trots de fakkel over te nemen van de socialisten uit de twintigste eeuw.

Hebben zijn ideeën de wereld veroverd? Je zou zeggen van wel. Ze hebben wereldwijd een publiek gevonden, en keren terug in het werk van de Belgische filosofe Vinciane Despret, de Amerikaanse antropologe Anna Tsing, de schrijver Richard Powers, de filosofe Donna Haraway en de Indiase essayist Amitav Ghosh. De voor het merendeel bij de Franse uitgeverij La Découverte gepubliceerde boeken zijn mede dankzij de inzet van zijn uitgever Philippe Pignarre in meer dan twintig talen vertaald.

In Frankrijk heeft zijn werk een enorme invloed. Ook de intellectuelen aan wie hij les gaf, die hij bij proefschriften begeleidde en ondersteunde, krijgen veel aandacht en worden kritisch gevolgd in intellectuele en academische kringen. Het gaat bijvoorbeeld om Frédérique Aït-Touati, de politieke filosoof Pierre Charbonnier, de feministische filosofe Émilie Hache, de juriste Sarah Vanuxem, de metamorfosedenker Emanuele Coccia, de filosoof van het levende en spoorzoeker Baptiste Morizot, de kunsthistorica Estelle Zhong Mengual, de filosoof en kunstenaar Matthieu Duperrex, de antropologe van animistische cultuur Nastassja Martin, de psychologe en fotografe Émilie Hermant en de antropologe van wetenschap en gezondheid Charlotte Brives. En dan hebben we het nog niet gehad over dichters en schrijvers zoals Olivier Cadiot of Camille de Toledo die een mooie beschrijving gaf van de manier waarop Latour in het leven staat: 'Denkvreugde terwijl de wereld in brand staat, de kracht om angsten én de catastrofe te weerstaan.' Het gaat om zo'n immens netwerk van mensen dat het onmogelijk is om iedereen hier te noemen.

Sommige van zijn studenten bij Politieke Wetenschappen aan Sciences Po stonden met hem aan de wieg van de Burgerconventie voor het klimaat of werken bij gemeentebesturen met ecologische signatuur. Met de antropoloog Philippe Descola, emeritus hoogleraar aan het Collège de France, gaf hij een

impuls aan de ecopolitieke paradigmawissel van het hedendaagse Franse denken. In zijn appartement in de rue Danton in Parijs ontving hij regelmatig onderzoekers, activisten, schrijvers en kunstenaars. Het was een beetje zoals in achttiende-eeuwse salons waarin de verlichtingsfilosofie vorm kreeg en waar je het gevoel had de nieuwe Diderot en d'Alembert tegen te komen.

Volgens Descola is zijn 'diplomatieke filosofie', met name sinds zijn beschouwingen over het nieuwe klimaatregime en het ecologische vraagstuk, 'het denken van onze tijd' geworden. Een denken waardoor wij ons ervan 'bewust worden (...) dat de moderniteit zich had gevestigd in een wolk, los van de bodem, door mensen en niet-mensen, natuur en samenleving strikt gescheiden te willen houden'.

'Op een dag zal de eeuw misschien deleuziaans zijn', zei Michel Foucault in 1970 na het lezen van *Verschil en herhaling*. De filosoof Patrice Maniglier stelt vandaag de dag dat onze eeuw 'latouriaans' zal zijn. Beter gezegd, 'niet wij zijn latourianen geworden, maar onze tijd'. Latour reduceren tot een leus zou hem en zijn jeugdige intuïtie tekortdoen.

Temeer daar hij de laatste tijd met zijn lange, elegante en wat slungelige gestalte rondliep in een wereld die in brand staat, alsof monsieur Hulot, een personage van filmregisseur Jacques Tati, poëtisch verwonderd in het antropoceen was beland. Net als William James, de grondlegger van de Amerikaanse psychologie, vond hij dat het 'universum een pluriversum is'. Latour zag beter dan wie ook wat er aan de hand is: 'Mijn vader en mijn grootvader konden nog rustig met pensioen gaan, van hun oude dag genieten, vreedzaam sterven: de zomers van hun kindertijd en die van hun kleinkinderen leken op elkaar', schrijft hij. 'Natuurlijk fluctueerde het klimaat, maar dat ging niet hand in hand met de vergrijzing van een generatie zoals de mijne, die van de babyboomers. Ik kan niet met pensioen gaan, oud worden, sterven en mijn kleinkinderen een augustusmaand nalaten die je los zou kunnen zien van mijn generatie.'

Daarom richt Latour zich aan het einde van deze gesprekkenreeks, net als de coda in een muzikale compositie, in een 'brief' tot zijn kleinzoon – hij behoort tot de generatie die veertig jaar

zal zijn in 2060. Niet bij wijze van conclusie, want zoals Flaubert zei: ‘alleen dommerikken willen een conclusie’, maar als ouverture, een startschot voor de toekomst, een uitnodiging om ons ondanks alles op de toekomst te richten. Daarmee biedt de filosoof ons een geweldig instrumentarium, niet alleen om ons denken te voeden, maar ook om nieuwe manieren van bestaan en van handelen uit te vinden. Hij nodigt ons uit om ‘aardbewoners’ te worden en empathie met de Aarde te tonen, wat hij ‘geopathie’ noemde. Bruno Latour is dus geland. Maar het blijft onmogelijk hem of zijn werk onder één noemer te scharen.